

Jankovics József

Polgárosodás és peregrináció

„Csak lopd el Hollandiának mesterségeit, és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát, míg mind nékem, mind néked egy-egy tonna aranyunk lészen” – biztatta Hollandiába írt levelében a peregrináló Tótfalusi Kis Miklóst, a leendő világhírű nyomdászt és betűmetszőt Bethlen Miklós.¹ S ezzel a – jóllehet, nem tíz mázsányi, csupán egy hordócskányi vagyonra utaló – jól ismert, sokat idézett, már-már emblemikus mondattal a XVII. századi erdélyi polgárosodási igény kulcsfiguráihoz és kulcsmondatához jutottunk. Ennyire *expressis verbis*, ilyen tudatossággal ugyanis csak ez a két, a korabeli Európa erősödő kapitalizmusát és látványosan fejlődő iparosodását, urbanizációját, polgárosodását megtapasztalt, a karteziánus gondolkodáson nevelkedett erdélyi hirdethette meg a hazai polgárosodás programjának szükségességét és kezdő lépéseinek módját. Ám ehhez a felismeréshez kellett még valami: hogy protestánsok legyenek. Ez volt az a vallás ugyanis, amely már eleve a polgári viszonyokhoz igazodott, értékrendszerében megtúrta a polgári individualizmus értékeinek számos elemét, illetve jelentősen hozzájárult azok elfogadtatásához. De hogy Bethlenben és Tótfalusiban mégis a legfontosabb kezdeményezőket kell látnunk, akik a polgárosodás komplexebb igényével léptek színre, s annak nem csupán egyes elemeit ismerték fel és helyezték új értékrendszerük középpontjába – azt jól igazolják a XVII–XVIII. századi dokumentumok: önéletírások, naplók, levelek, memoárok, úti beszámolók és tudósítások. Szenci Molnár Alberttől Apáczain át Pápai Páriz Ferencig; Bethlen Mihálytól Teleki Pálon át

Bod Péterig. A felsoroltakban közös még a valláson túl, hogy mindannyian peregrinusok – külföldi egyetemeket látogatók – voltak rövidebb-hosszabb ideig, belekóstoltak az egyetemjárással szorosan összefüggő városi létformába, saját bőrükön érezték a rideg pénzcentrikusság ostorcsapásait. Még származásuk is több közös vonással rendelkezett, mint eltéréssel (a Bethlenek és a Telekiek lógnak ki, főnemességük okán, közülük). Az ő útfeljegyzéseik – a szokásos raritások, ritkaságok, furcsaságok, fejedelmi udvarok, könyvtárak, díszkertek felemlítésén kívül – legfeljebb a vándorló diákokat állandóan sújtó pénzhiányon, drágaságon méltatlankodnak, vagy esetleg a virágzó kereskedelmen és piaci viszonyokon állapotodik meg elismeréssel tekintetük. Inkább hozzájuk sorolható még az a felsőmagyarországi Szepsi Csombor Márton is, aki náluk jóval fogékonyabb volt a kérdés iránt, s hosszabb időt is Nyugaton töltvén, több, a polgárosodásban élenjáró országban is megfordult. Wittman Tibor és Kovács Sándor Iván szerint nem látott olyan mélyen bele „az európai társadalmi és gazdasági mozgás viszonyaiba és törvényszerűségeibe”, mint az itthoni politikai állapotokba, de észrevette és a kassai polgárok számára közvetítette „a kereskedelem és áruforgalom szerepének kedvező lehetőségeit és hatalmas megnövekedését”.² Rácsodálkozott a danckai – Gdańsk – raktárak, ispotályok, bérkocsis-rendszer, céhes élet, vízimalom, vonócsiga, kereskedelmi flotta, vá-mok stb. gazdasági-humanitárius szerepére.

A főnemes Bethlen Miklós és a jobbágyszármazású iparosember, betűművész Tótfalusi léptéke azonban más mértékegységet követ, szemléletük átfogja az egész kérdéskört. Egyaránt tisztában vannak a polgárosulás kulturális, finansiális, mentalitásbeli-morális, urbanizációs eredetével, gyökereivel és összetevőivel, illetve jól látják mindezek hiányát a hazai társadalmi-szellemi-anyagi világban, szűkebb és tágabb környezetben, a két hazában egyaránt.

Harcba is szálltak e hiányok felszámolásáért – s részben azonos okok miatt kellett elbuknia mindkettőjüknek: környezetük még jó ideig nem tolerálta az efféle kísérleteket.

Lássuk, mi volt a közös, az állandó kettejük polgárosodási programjában!

Annyit az erdélyi protestáns, külföldetjárt értelmiség színe-javáról elmondhatunk általánosságban, hogy egy jól látható kulturális-művelődési vonal mentén szerveződnek a honi állapotok bírálatában és jobbításához: ez az iskolahiány, Apáczai szavával, a „magyar iskolák nemléte”. Az iskolázottság, a tudás, az Európában már gyökeret vert új tudományok, ismeretek anyanyelven történő oktatása és elsajátítása mellett teszik le a voksot. Ez logikusan következik abból a külhoni tapasztalatból, amely az oktatást és a tudományt összekapcsolta a feltörekvő polgárság gazdasági-gyakorlati igényeivel és érdekeivel. E felismerés már Apáczai Csere Jánosnál, Bethlen Miklós egyik legfőbb pedagógiai mesterénél – s ne feledjük, néhány évvel Bethlen után Tótfalusi is az enyedi iskola padjait koptatta –, de a Comenius-követő Keresztúri Pálnál is jelentkezett.³ Bethlen ennek jegyében alakította ki saját oktatáspolitikáját, pedagógiai elveit, de Tótfalusi is ezért akarta könyvekben „bővíteni és olcsóítani” e hazát,⁴ és ugyanezt a törekvést fogalmazta meg a zsoltárkiadásához írott ajánló soraiban, előljáró beszédében is: „Igyekezzed, inkább annál, mint eddig szoktad, a könyvekhez, az íráshoz való értéssel magadat ékesíteni. Bizony nem semmi ékessége, nemessége, világa és boldogsága ez a nemzetnek, s akármely magános személynek is, amint ezzel ellenben az írástudatlanság mocska, parasztsága, setétsége, félszogsége és nyavalyája. Minthogy pedig a könyvekben foglaltatott tudományoknak, s azokra segítő nyelveknek teljes ismértségekre jutniok mindeneknek lehetetlen; amit én legalább feltéшек mindenekre nézve szükségesnek lenni, és amire kéresemmel s tanácslásommal itt célozok, az olvasásnak tudása. Ha valaki többre nem mehet, bárcsak a maga születési nyelvén tudja olvasni az írásokat, csak ezzel is nagy sok jókra segítheti magát. Ezt követik más keresztyén nemzetségek, melyek között akik bujdosunk – peregrinálunk –, látván ezeknek ezaránt való nagy boldogságokat, nem győzzük eléggé az ő állapotjokat magasztalással csudálni, s a miénket szánakozással szégyenleni. Itt keresve kellene keresned, míg találnál olyan személyt, aki olvasni nem tudna, mégpedig amint a férfiak, úgy az asszonyi állatok között. Ahonnét léssen az, hogy a tudós emberek által sok szép könyvek bocsáttatván világra, kiváltképpen az ő magok nyelveken, és a nép is a könyveknek

szeretője s becsülője lévén, azoknak olvasása által ugyan elárad köztök a tudomány, legelsőben az, amely vagyon az Isten beszéde és a vallás körül. Miért nem lehetne, ha nem szinte így, legalább jobban és nagyobb mértékben annál, mint most vagyon, közöttünk? Tudom, mik láttanak ebben akadályul előttünk lenni, tudniillik: 1. Könyveknek közöttünk szűk és drága voltak. [...]”⁵ S tegyük hozzá, ugyanezt hangsúlyozta egy másik, általa ritkábban művelt harmadik műfajban, a versben is.⁶

A könyv hiánya és az analfabétizmus a polgárosodás legnagyobb akadályja, a magyar közállapotok rákfenéje, a társadalmi-emberi előrelépés gátja. A Nyugat és a Kelet összehasonlításából Tótfalusinál egyértelműen ez utóbbi kerül ki vesztesen. Mert ami ott van, mindannak rossz ellentéte tapasztalható meg itt. „Mert ott curiosusok és könyv- s tudmányszeretők az emberek, nem úgy, mint itt. Csak egy közönséges [köz] embernek is derék bibliotékája vagyon ott. Mert ott – nem úgy mint itt – bő a pénz, és így kevésnek tartja afféléért valaki pénzt adni. Csak azért is, hogy tékájában légyen, kapnak holmi novitáson.”⁷

Az anyanyelvű oktatás, a vallási és a világi tudományok anyanyelven való művelése mellett a gazdagodó, erősebben önálló, polgárosodó ország létrejöttének másik fontos sine qua nonja a kereskedelem, a belső, hazai és a külső, nemzetközi commercium intézményeinek kiépítése és működtetése. Tótfalusi Kis Miklós felpanaszolja *Mentségében*, hogy a kereskedelme miatt kis-Bécsnek is titulált kincses Kolozsvárott nem lehet hozzájutni a tipográfiához szükséges nyersanyagokhoz és eszközökhöz, de még egy darab drótért is Bécsbe kell menni. Bethlen kancellár, akit a kereskedést lenéző nemes társai azzal csúfolnak, hogy „kiforrt a kalmár vér rajta” – utalván anyai nagyapjára, a gazdag kolozsvári kereskedő Várad Miklósról –, s hol borral kereskedik, hol sókereskedelmi tervezetet gyárt, hol pedig a Portáig elérő kereskedelmi hálózatról álmodozik, amelyet a hollandiai és franciaországi India Társaság mintájára akar megszervezni. Ennek leírását kéri az ugyancsak nyugati tájakon peregrináló öccsétől, Bethlen Páltól,⁸ s tervét évtizedeken át dédelgeti, még az Erdélyen átutazó angol kereskedőkkel is tárgyalásba bocsátkozik en-

nek érdekében. Ugyanis a későbbi erdélyi kancellár és a nyomdász is a honi pénzviszonyokban látta az egyéni gazdagodás és a valós gazdasági működés legfőbb akadályát. Panaszkodnak lépten-nyomon, hogy az áruforgalomban nincs elég készpénz, a magyar nemesnek derogál a kereskedelem,⁹ csak az örmények és a zsidók kereskednek, azok pedig inkább kiviszik árucikkek árát, s igazában cserélés folyik a piacokon, semmint adásvétel. Ez megbénítja az iparosok működését is, hiszen nekik készpénzre van szükségük az alapanyagaik beszerzéséhez és legényeik bérezéséhez, ráadásul nincsen az országban limitált ár, a vevők mindenből alkudni szeretnének, nem úgy, mint a napnyugati országokban, ahol, mint Teleki Pál írta peregrinációjából anyjának, Vér Juditnak: „Az Collegiumokért ellenben meg kell fizetnem, avval tartozom, ajándékon itt nem tanítanak, mindennek szabott ára vagyon.”¹⁰ Ezzel szemben Tótfalusi ekként panaszolkodik: „Limitáltam példának okáért a közönséges Zsoltárt – a zsoltárok fentebb idézett kiadását – hetvenöt pénzre, keveset adhattam pedig úgy el, mert ez a nemzet semminek limitált árához nem szokván, nem állhatja, hogy mégis el ne kunyoráljon benne. Úgyhogy, ha a bibliát két pénzen tartanám, mégis a magyar egy pénzen kérné.”¹¹ S ez különösképpen érzékenyen érinti azt a Tótfalusit, akinek műhelye működtetésének minden fázisához készpénzért kell beszereznie a kellékeket, a nyersanyagot – s akinek Hollandiában targoncával tolták a szállására a – konkrét – pénzt!¹²

Mind Bethlen, mind Tótfalusi úgy ítélte meg, hogy a munkaerkölcs, a feudális munkaszervezés, a robot, a rablógazdálkodás, a féktelen kizsákmányolás, s az általuk megkövesített munkamorál is súlyos fékezője a munkához más hozzáállást kívánó, fejlettebb, szervezettebb, hatékonyabb és jövedelmezőbb, polgári típusú munkavégzésnek. A kolozsvári nyomdász szemléletesen jellemezte ezt a helyzetet, éppen a mesteremberek munkaszervezésével kapcsolatosan: „Mert ha csak két poltura árát dolgoztatok is ezekkel a mi mesterembereinkkel, tíz polturáért fel nem venném, amennyit utánok kell járni; mert hol a commendánsnak, hol a gubernátornak, hol a hadnagynak, hol a kapitánynak dolgoznak, hol a temetésre vagy sírásásra vannak, hol a céhben kell vendégeskedniük, hol egyéb okkal

vetik el az embert, hogy ne mondjam azt ki, hogy többire a mesteremberek igen hazugok szoktanak lenni.¹³ (Bezzeg nem úgy Belgiumban... – hangzik fel rá a jól ismert refrén.)

Szavaikból jól kiviláglik, hogy nálunk a feudális berendezkedés mellett a patriarchális, a közösségre jobban támaszkodó, abban a külvilág piaci-merkantil és merkantilista hatása elől megbúvó ember és viszonyai dominálnak a kapitalizálódó polgárság piac- és pénzcetrikus individualizmusával szemben. Nem véletlen, hogy Bethlen még a publicum bonumot, Tótfalusi a közjót, a közhasznót, a nemzet hasznát tartja tevékenysége legfőbb mozgatójának.

E két világ, két mentalitás találkozásakor peregrinusaink nem is rejtik véka alá az új, számukra szokatlan és kegyetlen, embertelen vadkapitalista eszmék és létforma feletti értékítéletüket. Szepsi Csombor elképed, amikor Franciaországban nem ismert, mert soha nem látott aranyait elutasítván, jól szabott kabátját kanyarítják le nyakából fizetség fejében; az árvaház, dologház, aggok menhelyének intézményét megcsodáló Bethlen Mihály „bestiákat superáló inhumanitásnak” bélyegzi azt az elüzletiesedett viszonyt, amikor Franekerben azt tapasztalja, hogy „egy Rixti nevű szüle” a tulajdon édes eladó nagylányának is „ételt, italt, s hálást pénzért ad, s ama másoknak való varrásával a leánya szerevén pénzt, azt fizeti az anyjának”.¹⁴

Ifjú Pápai Páriz Ferenc pedig néhány évvel később úgy vélekedik, hogy Európának azon a részén „minden barátságot a haszon tesz próbára”, s keserűen nyugtázza a belgák durvaságát: „soha bizony nem hittem volna, hogy ezek a Belgák oly hideg emberek légyenek, de most magunkon tapasztaljuk, Germania szegényebb, mégis jobb szívvel látja az idegent.”¹⁵ Vitnyédy István sem volt jobb vélekedéssel a nemesi virtusokat pénzzel pótló hollandusokról, „kik előtt semmi tekinteti nincsen az böcsületnek, hanem az haszonnak... a magyarnál a becsület elébb mosdik a kereskedő vargák excellentiai hasznánál.”¹⁶

S hogy az elkövetkező fél évszázad alatt sem a magyar, sem a holland mentalitás nem változott, arról a Rousseau-t is meglátogató Teleki József tesz tanúbizonyságot naplójában: Lejdába menvén, nem

vitt magával élelmet, s a hajóstól sem tudott venni, nem lévén annak sem. „Egynéhány hollandus pedig jóízűn ett előttem valami lapos száraz halat, de egyik sem kínált. Tapasztaltam még ugyanekkor, a köz hollandusnak meddig ér az embersége. Egy ifjú hollandus vélem általellenben ülvén (csak négyen voltunk ebben a résziben a hajónak, mert itt 3 stifferrel többet fizetett az ember), a hajó az őfelől való részére hajlott akkor; én igen rosszul voltam; kérem őtet, hogy engedje meg, hadd üljek én oda, ahol ő ül, s ő üljön az én helyembe, mert néki – minthogy semmi baja sincs – mindegy, nekem pedig, mivel feküdnöm kell, ezen a felin bajosabb ülni, mert alig tartózkodhatom meg, de csak azzal felele: Ne min Herr, mert azt mondja, hogy az az ő helye, mely igaz is volt, s én is megösmértem – elismertem –, s azért kértem tőle, mert ha az enyim lett volna, elhajtottam volna róla.”¹⁷

De Teleki gróf szavaiban még nem az individuum öntudata szólal meg még most sem, hanem nemesi előjoga és büszkesége kap hangot. Mint ahogy az ország polgárosodására is várni kellett még majd egy évszázadot.

JEGYZETEK

1 Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974. 241.

2 Szepsi Csombor Márton Összes Művei. Sajtó alá rendezte Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 46.

3 Vö. Jankovics József: Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire. In: Bethlen Miklós levelei. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. A latin nyelvű részeket fordította s az idegen szavak jegyzékét készítette Kulcsár Péter. A magyar nyelvi jegyzeteket és a szójegyzéket készítette Nényei Gáborné. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 29–37.

4 Írja Mentségében, vö. Erdélyi féniks, i. m., 166., 170.

5 Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltári. Amszterdam, 1686.

6 Régi Magyar Költők Tára, XVII/13. Sajtó alá rendezte Varga Imre. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 523–538.

7 Erdélyi féniks, i. m., 264. (Kiemelés tőlem, J. J.)

8 Vö. Bethlen Miklós levelei, id. kiad., I. 608.

9 Vö. Ifjabb Pápai Páriz Ferenc megjegyzését: „...az erdélyi commercium csak a Marosig és Küküllőig, ritkán a Dunáig és Havasokig szolgál, annál inkább ilyen messze nem extendálódik. Históriaból sem olvassuk, hogy valaha a magyar a commerciumért fáradott s hadakozott volna, mint más nemzetek, kik most is gazdagon floeálnak, mert mindenfelé nagy commerciumok.” Idézi Jankovics József, in: *Ex Occidente...*, Balassi Kiadó, Budapest, 1999. 207.

10 Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok, 1695–1700. Összeállította és az utószót írta Font Zsuzsa. Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, Szeged, 1989. 77.

11 Erdélyi féniks, i. m., 170.

12 Uo., 165.

13 Uo., 207.

14 Bethlen Mihály útinaplója (1691–1695). Sajtó alá rendezte és az utószót írta Jankovics József. Magyar Helikon, Budapest, 1981. 40.

15 Vö. Jankovics József: A magyar peregrinusok Európa-képe. In: *Uő: Ex Occidente...* Balassi Kiadó, Budapest, 1999. 209.

16 Uo., 208.

17 Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. (Teleki József utazásai 1759–1761). Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Tolnai Gábor. Akadémiai Kiadó, 1987. 143.